Ils mammals dal mund – lur istorgia e lur vita

■ Il 1999 è cumparì il cudesch «Ils mammals ils pli fascinants dal mund – lur istorgia e lur vita» sco emprim tom da la retscha «Egls averts». Il cudesch porscha in viadi fascinant tras il mund dals mammals. Bellas illustraziuns ed infurmaziuns interessantas mussan co ch'els èn sa sviluppads, co ch'els vesan ora e co ch'els sa cumportan. Tge è insumma in mammal? La plipart dals mammals sa sviluppa en il corp da la mamma en la madra (uterus) e sa nutrescha tras la placenta; in'excepziun fan quels che ovan ed ils bursalins. Cura ch'ils pitschens naschan, èn els gia sviluppads fermamain. Mammals èn animals lactants: las mammas laschan tettar lur pitschens. Il latg da la mamma vegn producì da glondas spezialas da la pel. In'ulteriura caracteristica dals mammals è lur sang chaud: il corp ha adina la medema temperatura; ella è per regla pli auta che quella dadora. Ils mammals pon uschia esser activs era sch'igl è fitg fraid. Per gidar a regular la temperatura ha ina gronda part dals mammals chavels u pail, blers schizunt sin tut il corp.

Classificaziun dals mammals

Ils mammals furman ina classa entaifer il reginavel dals animals. Las ulteriuras classas che fan part dal tschep dals animals cun spina dorsala (vertebrads) èn ils peschs, ils amfibis, ils reptils ed ils utschels. Ils mammals ils pli «primitivs» furman ils erizuns dal pichel lung ed ils ornitorincs: quests animals ovan sco ils reptils e na partureschan betg lur pitschens. Er ils bursalins sa sviluppan en moda differenta dals auters mammals.

Ils ulteriurs mammals sa laschan gruppar en las suandantas famiglias: animals senza dents (armadigls, smarschuns, magliafurmiclas), pangolins, maglia-insects (erizuns, misarogns, talpas e.a.), misarogns gigantics, primats (mesaschimgias e schimgias incl. l'uman), tupaias cumins, purschè da terra, predaturs da la terra (urs, giats, lufs, fiergnas, tais, ludras e.a.), predaturs da la mar (focas, liuns da mar, chavals da mar), colugos (numnads era lemurs sgulants), animals mezmieur (cun ils suturdens: chauns sgulants, vampirs, utschels-mezmieur), ruiders (ratuns, mieurs, raspuns, casturs, portga da mar e.a.), lieurs e cunigls, balenas e delfins, mammals cun duas unglas (portgs, hipopotams, chamels, lamas, giraffas, tschiervs, gazellas, antilopas, arments, nursas, chauras), mammals cun ina ungla (chavals, asens, zebras, rinoceros, tapirs), elefants, vatgas da mar.

L'evoluziun dals mammals

Ils emprims mammals han vivì avant var 200 milliuns onns. Quai mussan fossils dad ossa, dents u autras parts dal corp ch'ins ha chattà. A l'entschatta da questa perioda dominavan ils reptils la terra; in pau pli tard èn er sa sviluppads ils utschels. Durant ils emprims 100 milliuns onns han ils mammals stuì viver ensemen cun ils dinosaurs. Sper ils dinosaurs sin la terra regivan pterosaurs en l'aria ed ictiosaurs en las mars. Ils emprims mammals eran pitschnets e sumegliavan stgilats. Els eran activs la notg e magliavan insects ed ovs da dinosaurs.

Avant var 65 milliuns onns èn ils dinosaurs morts ora ed ils mammals han cumenzà ad occupar pli vastamain la terra. Els na sumegliavan dentant anc betg ils mammals dad oz. Avant radund 55 milliuns onns èn sa sviluppads ils emprims primats, ils utschels-mezmieur ed ils chavals. Avant 37,5 milliuns onns vivevan blers animals parentads cun ils rinoceros; avant 24 milliuns onns dominavan las schimgias e blers animals che maglian ervas ed avant 5 milliuns onns èn sa sviluppads ils emprims umans.

Diversificaziun

Ils mammals ch'èn sa sviluppads vers la fin dal temp terrian terziar (avant radund 25 milliuns onns) sumegliavan gia ils animals dad oz. En l'Asia, l'America dal Nord e l'Europa faschevan part gia trais quarts da las spezias a gruppas che existan oz. L'Australia e l'America dal Sid eran separadas dals auters continents dapi milliuns onns. Là vivevan differents bursalins sco p.ex. ils kengurus. Avant dus milliuns onns èn creschidas ensemen l'America dal Sid e l'America dal Nord. Ils mammals dal nord han pudì sa derasar en il sid ed han stgatschà la gronda part dals bursalins. L'Australia è anc adina isolada dals auters continents. Uschia han pudì surviver qua bursalins pli spezials fin al di dad oz.

Mammals che ovan

Be tschintg da las 4000 spezias da mammals ovan: l'ornitorinc australian, l'erizun dal pichel curt da 1'Australia e da la Tasmania ed ils trais erizuns dal pichel lung da la Nova Guinea. Quests ornitorincs fan part dals monotremats (Monotremata), dals mammals che ovan. Or dals ovs naschan duas emnas pli tard ils pitschens che vegnan lura tezzads. Il latg sorta da tschertas glondas ed ils pitschens litgan si el. Ils mammals che ovan n'han betg tettels.

Bursalins

Ils bursalins sa sviluppan en moda dal tuttafatg differenta da tut ils auters mammals. Cun excepziun dals bursalins dal nas lung n'han els nagina placenta. In bun exempel è il kenguru: il pitschen crescha mo durant quatter emnas en il venter da la mamma e nascha lura sco schermigl senza pail; el mesira mo 2,5 cm e para plitost in verm ch'in kenguru. Strusch naschì tschertga el il tettel en il burset da la mamma. El tetta e tetta e crescha e sa sviluppa vinavant en il burset. Suenter in tschert temp creschan er ils dents ed il pitschen kenguru po laschar il tettel. Pli tard banduna el da temp en temp il burset che daventa lura memia pitschen per el suenter 10 mais.

Animals da placenta

In mammal che sa sviluppa en il venter da la mamma è in animal da placenta. Il temp ch'in mammal dovra per sa sviluppar en l'uterus da la mamma è different d'in animal a l'auter. Chauns naschan suenter 2 mais, chavriels suenter 10 e rinoceros suenter 16 mais. Il temp da la naschientscha è privlus per mamma ed uffants, perquai ch'els na pon betg fugir dals inimis. La plipart dals animals tschertgan in lieu ruassaivel e segir per parturir. Quai vala era per animals che vivan en trieps sco ils tschiervs. Quests pitschens naschan gia ferm sviluppads. Tar blers mammals stattan els en pe gia paucas uras suenter la naschientscha.

Tettar – tipic per mammals

Ils mammals tezzan lur pitschens. Il latg vegn or dals tettels (glondas da latg) che pendan en duas retschas vi dal venter da la mamma. Chauns e giats han plirs tettels. Ils animals cun ungla han ils tettels tranter las chommas davos. Las schimgias ed ils umans han dus tettels vi dal pèz, forsa perquai ch'els portan lur pitschens savens sin bratsch. Ils ormons feminins estrogen e progesteron fan crescher las glondas da latg durant la purtanza. In auter ormon, il prolactin, è responsabel per la producziun dal latg. Il latg cuntegna tut las substanzas nutritivas, ils vitamins ed ils liquids ch'il pitschen mammal dovra per crescher. Era femellas che na portan betg pitschens san producir latg; ellas crain d'avair pitschens e sviluppan ils medems sintoms sco las mammas. Questas «bailas» han ina funcziun impurtanta en la natira: en cas ch'ina mamma mora, tiran ellas si ils pitschens orfens.

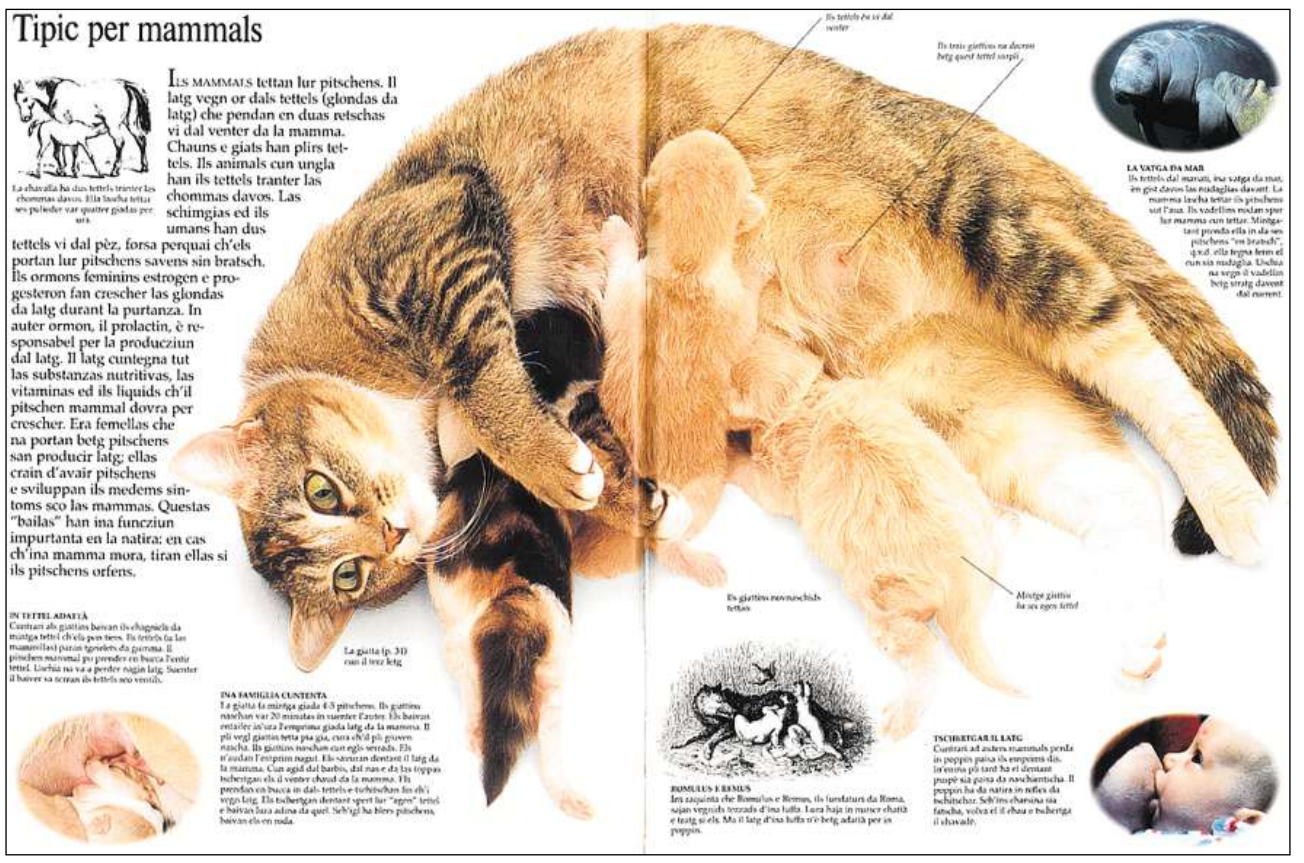

Tettar – ina da las caracteristicas tipicas dals mammals.

Ils pitschens creschan

Mammals dovran bler dapli temp ed energia per lur pitschens che auters animals. In insect po metter tschients e tschients dad ovs senza stuair cuar els. In erizun da mar metta millis e millis dad ovs en l'aua e n'ha lura pli nagut da far cun els. Mammals han per il solit plitost paucs pitschens. Els s'occupan dentant intensivamain cun quels. Els pavlan lur pitschens, tegnan quels a chaud, defendan, train si e pertgiran els, fin ch'els pon guardar per sasezs. Betg tut ils mammals tgiran dentant lur pitschens uschè ditg ed intensiv sco auters. Ils umans per exempel passentan blers onns cun trair si lur uffants. Ils tupaias cumins percunter laschan enavos ils novnaschids en ils gnieus e turnan mo mintga tant temp. La giatta guarda da ses giuvens fin ch'els èn independents e chattan sezs da magliar.

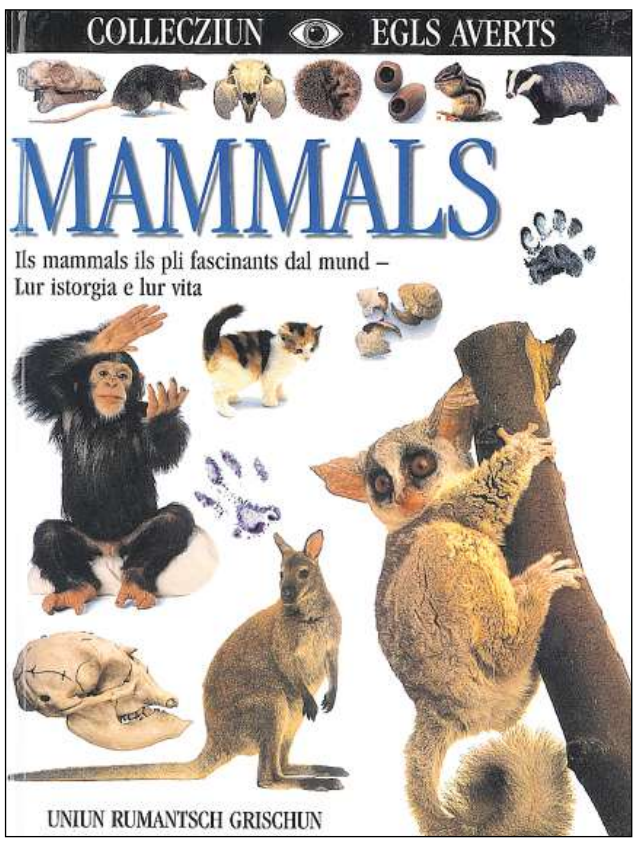

Cuverta dal cudesch.

La tgira dal corp

Il fol dat chaud al mammal e protegia quel dal bletsch. El è dentant spert malnet e daventa in paradis per parasits che sa nutreschan da la pel morta u dal sang sut la pel. Ils mammals nettegian lur fol cun sa litgar, sgrattar, petgnar, scurlattar, rudlar, bagnar e sfruschar. Uschia eviteschan els malsognas e tegnan net eventualas plajas. La plipart dals mammals sa lavan sasezs. Fitg savens gidan els dentant er in l'auter. Questa «tgira dal corp sociala» ha duas raschuns: d'ina vart pon ils animals lavar parts da lur corp ch'els na pudessan betg cuntanscher sezs, da l'autra vart rinforza l'agid vicendaivel il spiert da cuminanza. Uschia surdattan ils animals in a l'auter er l'odur da la gruppa che permetta da distinguer ils confamigliars dals esters che entran en lur territori.

Bun appetit!

In animal pli grond cun sang fraid sco la serp po star emnas a la lunga senza maglia. Ils mammals agils cun sang chaud dovran dentant blera energia per mantegnair las funcziuns dal corp. Quest'energia survegnan els da la maglia. Nus umans na duvrain betg uschè bler temp per «chattar» nossa vivonda. Nus giain simplamain en ina butia e cumprain quai che nus avain da basegn. Ma la gronda part dals mammals che vivan en la natira libra s'occupan 1'entir di cun il da magliar. Els dovran bler'energia per esser activs, era sche las temperaturas èn bassas. Animals cun sang fraid èn alura marvs e plauns. Perquai van forsa blers mammals a chatscha la saira u la damaun avant ch'il sulegl stgaudia ils animals da preda sco las serps u ils insects. Pli pitschen ch'il mammal è e pli savens ch'el sto magliar. Mammals cun corps pitschens perdan pli spert lur chalur. En regiuns fraidas han ils pli pitschens mammals gist temp avunda per sa nutrir. I dat mammals che na fan bunamain nagut auter che magliar, ruassar e puspè magliar. Els maglian mintga di tant sco quai ch'els paisan e pon murir da la fom entaifer trais uras. Il liun percunter maglia mintga di mo 1/40 dal pais da ses corp. La bucca, ils dents e las griflas dals mammals mussan tge ch'els maglian.

Ils senns dals mammals

Ils mammals èn sa sviluppads cun success surtut grazia als senns excellents: ils egls, las ureglias, il nas, il gust ed il senn da palpar. Mintga spezia ha in u plirs senns pli sviluppads. Uschia po mintga mammal s'adattar optimalmain a ses ambient. Ina talpa per exempel, che viva sut terra, dovra strusch ils egls. Ella è perquai bunamain tschorva. Cun ses gnif sensibel po ella dentant savurar e palpar sia preda (surtut verms da plievgia che vegnan en sia tauna). Nus umans percunter essan «animals dals egls». Ins suppona che nus vesain cun ils egls quatter tschintgavels da quai che noss tscharvè «sa». Igl è pia grev da chapir ch'in animal sa viver mo cun agid dal nas u ch'in utschè-mezmieur «auda» ses ambient cun l'agid dals ecos d'ultrasun. Ma noss egls n'èn gnanc uschè buns – auters mammals, sco tschertas spezias da stgilats, vesan bler meglier. Da l'autra vart san ils umans e las schimgias distinguer colurs; la gronda part dals auters mammals vesan il mund mo alv e nair resp. blau e verd (dicromats).

Giugar…

Nus na pudain strusch imaginar in verm u ina furmicla che gioga. Quai che nus numnain giugar para dad esser limità als mammals cun lur senns sviluppads, lur abilitad d'emprender e lur intelligenza. Surtut mammals giuvens giogan gugent. Els paran da giugar per spir plaschair, cuntrari als creschids ch'han da guardar per la vivonda e cumbatter per lur reviers. Ils schimpans giuvens curran suenter in a l'auter, las vulpettas sa rodlan e sa scognan davant lur taunas ed ils chaunets fan termagls cun ballas. Ma pertge giogan ils pitschens mammals uschè gugent? Durant il gieu pon els trenar la musculatura e la coordinaziun. Els emprendan a surviver ed ad ir a chatscha, ad evitar privels ed a fugir. Mammals socials emprendan da communitgar cun agid da suns e cun la lingua dal corp. Uschia pon els mussar lur posiziun en l'ierarchia da la gruppa.

… ed emprender

Mammals che maglian plantas ston far savens lungs viadis per chattar lur vivonda preferida. Per mammals che van a chatscha e maglian charn èsi pli stentus e pli privlus da vegnir tar lur preda. Els ston suandar fastizs e tschiffar la preda. Ils animals da preda èn mintgatant fitg ferms e pon blessar grevamain il rapinader. Sche la preda scappa, han els pers temp e fadia. Giuvens animals da rapina sco ils chauns ed ils giats exerciteschan ad ir a chatscha cun giugar. Per mussar a lur cumpogns ch'els vulan dentant mo giugar e betg attatgar, han els tscherts cumportaments. In chagniel envida in auter a giugar: el sa metta giu cun la part davant, balla cun la cua e drizza enavant las ureglias. En nossa lingua vul quai dir: «Ve e gioga cun mai!»

La preschentaziun:

Steve Parker. Mammals. Ils mammals ils pli fascinants dal mund – lur istorgia e lur vita. (Collecziun «Egls averts», tom 1). Cuira 1999.

Dapli infurmaziuns:

chatta.ch/?id=1338&hiid=370
www.chattà.ch